

"KOROĞLU" ŞEİR DİLİNİN ESTETİK SEHİRİ VƏ ELMİ TƏHLİLİ

(əvvəl ötən sayımızda)

Ə.Tanrıverdi göstərilən abidlərdəki canlı danışıq tələffüzünün üst-üstə düşən çalarları, arxaik sözlərin işləklik tezliyi, qrammatik formaların üslubi çevikliyi, eyni xəttə birləşən üslubi fiqurlar, leksik vahidlərin assosiativliyi, obrazların nitqindəki oxşar semantika, ifadə qəliblərinin struktur-semantik oxşarlıqları həm "Kitabi-Dədə Qorqud"da, həm də "Koroğlu"da bədii fikrin verildiyi texniki qəliblər bir-birinə yaxın olduğu kimi, estetik mətləbləri yüksək poetik səviyyədə çatdırmaq üsulları arasında da doğruluq vardır. Bu da onların eyni təfəkkür tərzindən qidalanan epos yaradıcılığının ilkin şərtidir.

Məsələn, dağ kultunun oxucu zehni və duyğularına nüfuz etdirilməsi üçün eyni ifadələrdən, oxşar sintaktik modelərdən istifadə olunmuş, dastan janrına məxsus ifadə tərzini hər iki abidəni xalq yaradıcılığı ənənələrinə bağlayan tellər kimi mənalandırılmışdır. Dil faktlarının müqayisəsi, təfəkkür tərzinin əlaqələndirilməsi və sosial motivlərin tutuşdurulması ilə əlaqədar olaraq müəllif belə bir fikri qətiləşdirir ki, "Koroğlu" ulu sələflərinin düşüncə tərzini ifadə edən, üslubi yolu, deyim ənənələrini davam etdirmiş, eyni zəmin üzərində bədii söz-ifadə imkanlarını genişləndirmişdir. Müəllif onu da xüsusi vurğulayır ki, bu ənənə - dəbli tarixən həm ədəbi fikrin, həm də sənət dilinin təbiətinə tam uyğundur. Hər iki abidədə işlənmə tezliyi və məqamlarına görə fərqlənməyən alqış-qarğış bildirən tərkiblər, toy və evlənmə ilə bağlı leksika, müraciət formaları, vokativlər bədii funksiya yeniliyi ilə vahid üslubi məcrada birləşirlər. Müəllifin "Koroğlu"dakı şeirlər forma və semantikasına görə daha çox Qurbanın yaradıcılığı ilə, onun poetik siqətlə rəngarəng şeirləri ilə səsleşir" (səh.42) qənaəti də konkret fakt və arqumentlərlə əsaslandırılır. "Koroğlu" şeirləri ilə Qurbani poeziyasının ideya-bədii vüsəti, poetik idrak genişliyi, eyni ənənələrə bağlılığı, lirik ünsürlərin fəallığı, sənətkarlıq məharətinin oxşarlığı müfəssəl şərhini tapır. "Koroğlu" və Qurbani şeirlərinə hopmuş lirik düşüncələr kontekstində bədii təsvir və ifadə formalarının bənzərliyinə istinadən poetik təfəkkür və ruh yaxınlığını da meydana çıxarır.

"Koroğlu"nun şeir dili tarixi-lingvistik müstəvidə nəzərdən keçirilərkən nəzm parçalarında ədəbi tələffüz və şivə tələffüzünün transkripsiyasını müəllif konkret faktlara istinadən poeziya dilinə məxsus şərtlilikləri ədəbi dildən yayınma hallarının estetik əsaslarını lirik janrın özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinin qanunauyğunluqları fonunda açıq. Poetik struktur prinsiplərinin, qafiyələnmə qaydalarının, vəzn, təqti, ahəng və ritmin melodika tələblərinin bilavasitə təsiri ilə şeir mətləblərinə daxil olmuş leksik-fonetik arxaizmlərə, orfoepik-orfoqrafik qaydaların pozulmasına, şivə tələffüzünün transkripsiyasına, şeir dilinin estetik qanunları, poetik-üslubi normaları yönümdən münasibət bildirilir. Poeziya dilinin daxili dinamikası ilə bağlı meyarlar çərçivəsində qərb və cənub şivələri üçün səciyyəvi olan və "Koroğlu" şeir dilində xalqın ruhunu, tarixini yaşadan lingvistik ünsürlər araşdırılarkən Ə.Tanrıverdi tərəfindən verilən hökmlər möhkəm elmi zəminə əsaslanır.

"Koroğlu" şeir dilinin leksik layları müəllif tərəfindən sistemli və əhatəli şəkildə xülasə edilmişdir. Türk mənşəli leksik vahidlərin kəmiyyət üstünlüyü və cazibəsini, canlı danışıq dili elementlərinin bolluğunu bu ulu dastanın koloriti, təbii və xalq danışıq dilinin tərəvətli, folklor motivlərindən qidalanması ilə bağlayır. Ayrı-ayrı üslubi layları təmsil edən söz qruplarının "Koroğlu"dakı nəzm parçalarını xalq şeirlərinə məxsus əlamətlərlə zənginləşdirməsinə müstəsna əhəmiyyət verir. Canlı bədii dil ənənələri üzərində yüksələn "Koroğlu" şeirlərinin nitq göstəricilərini, xüsusən geyim, ərzaq, musiqi alətləri adları ilə bağlı olan, hərbi anlayışları bildirən, titul, vəzifə, dini-mifoloji məzmunlu sözlər və arxaizmlərə, onların üslubi potensiallarında aşkarlanan dil sənətkarlığının mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Zəngin filoloji bünövrəyə söykənən Ə.Tanrıverdi "Koroğlu" şeir dilinin öyrənilməsi sahəsində Azərbaycan filologiyasına əlminin zəngin təcrübəsini ümumiləşdirərək leksik layların mətn mühitindəki üslubi səciyyəsinə yeni və orijinal baxışlar səviyyəsindən yanaşmışdır. Ə.Tanrıverdinin "Koroğlu" şeirinin dilində leksik laylar haqqında fikirləri, onun bir sıra üslubi-semantik anlayışlarının məzi və mahiyyəti barədəki mülahizələri Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixi inkişafının əsas istiqamətləri ilə bağlanır və belə bir düşüncə təlqin olunur ki, "Koroğlu"nun canlı ünsiyyət dili dastan dili ənənələri ilə daxili təmas və qarşılıqlı rabitə təhlil obyektinə çevrilmiş şeirlərin poetik kamilliyində bilavasitə iş-tirək etmişdir.

Ə.Tanrıverdi "Koroğlu"nun şeir dilində leksik semantik söz qruplarının bədii-estetik vüsətini diqqətdən kənarda qoymur, onları geniş üslubi zəmində xarakterizə edir, hər birinin spesifik bədii funksiyasını, obrazyaratma imkanlarını geniş elmi ölçülər hüdudunda işıqlandırır. Leksik-semantik söz qruplarının ciddi yaradıcılıq ehtiyaclarını ödəməkdə, poetik əhvali-ruhiyyənin, emosional mühakimələrin tezahür etdirilməsində rolunu nümunəvi şeir fraqmentləri ilə nümayiş etdirilib dəyərləndirilir. Omonimlərə şeir mətnində cazibəli və oynaq forma, zəngin cinas qafiyə, musiqillik və axıcılıq yaradan dil vahidi kimi diqqət yönəldilir, misralardakı səs harmoniyasının emosional-ekspressiv mahiyyət kəsb etməsi xüsusi olaraq vurğulanır. Eyni fonetik tərkibli sözlərin poetik dil faktı kimi fəaliyyəti zəngin həyəcan və bədii düşüncə əsərləyən misraların yaranmasına səbəb olur. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, omonimlik üçün xarakterik olan səs eyniliyi və onun ritm-intonasiya imkanları "Koroğlu" şeirlərində lirik formanın dil tələbləri, ifadə tərzini əhatə edir, digər tərəfdən, onlar lirik parçalarda poetik qayə ilə uğurlu əlaqələndiyi üçün mənalı və məzmunludur.

Ə.Tanrıverdinin fikrincə, sinonimlik "Koroğlu" şeir dilinin ən vacib ifadə və

poetik obrazlılıq yaratma vasitələrindəndir. İfadəlilik sistemində, təsvir-tərənnüm imkanlarının genişliyinə görə estetik mahiyyətli olmasını, bədii məzmunu estetik cazibə bəxş etməsini tipik nümunələrlə əyaniləşdirən müəllif "Koroğlu" şeirlərində sinonimliyə yaradıcılıq prizmasından yanaşaraq onların şeir mətninə nüfuzunu şərtləndirən məna rənglərinin üslubi çalarlarını, məqsədyönlü istifadəsinin açıqlanmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. "Koroğlu" şeirində sinonim sözləri bədii-estetik faktor kimi təhlil edilən Ə.Tanrıverdinin elmi səviyyəsində ifadə olunan zənginlik və kamillik açıq-aşkar hiss olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" eposunun dili üzərində xüsusi diqqət və səbrlə, aramsız zəhmət çəkmək əziyyətdən çəkinməyən müəllif

lif bu əsərlə folklorumuzun aktual nəzəri-metodoloji problemlərinin tədqiqi ilə qarşısına "Koroğlu" şeir poetikasının elmi konsepsiyasını yaratmaq məqsədilə qoymuş və ona nail olmuşdur.

Ə.Tanrıverdinin tədqiqat dairəsində olan "Koroğlu" şeirlərinin dilindəki antonimlərin, emosional-ekspressiv leksikanın forma mükəmməliyindəki rolunu, üslubi təbiəti və spesifikasını açıq, onların xüsusi aksent yaradan xüsusiyyətlərinə dair tutarlı fikirlər söyləyir. Müəllif frazeoloji vahidlərə də eyni estetik prinsiplərdən yanaşır, onun ciddi poetik hadisə prizmasından bədii ləyaqətini xalqın ruhu, mənəvi dünyası ilə bağlayır. Bu cür yanaşma "Koroğlu" şeir dilinin təsir dairəsinə, yüksək emosional səciyyəsinə, obrazlılığına, aydınlığına, anlaşılıqlığına və s. vüsət verən əsas kimi tez-tez təkrarlanır. "Koroğlu" şeirlərinin yetkinliyinə dəlil olan morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə nəzəri baxışlar dərin nəzəri təhlil genişliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Monoqrafiyada obrazlılığın fonetik səviyyədə tutmuş qrammatik səviyyəyə qədər bütün lingvistik materialların bədii situasiyalara uyğunlaşdırılaraq istifadəsindən bəhs edilir, bədii dilin estetikası haqqındakı təsəvvürlərimizə genişlik gətirir. Müəllifin belə bir fikri tama-

milə təqdir olunmağa layıqdır ki, "Koroğlu" şeirinin dili xalq zövqü üzərində köklənmişdir, mayası xalq təfəkkür tərzindən yığılmışdır, onun sevdirən əsas əmil dilimizin milli köklərinə bağlıdır.

Ə.Tanrıverdi assonans, alliterasiya, anafora, epifora, anastrofa, sintaktik paralelizm və digər üslubi fiqurun ahəng və çalarlarına, onların bədii qayə və poetik mündəricə ilə qarşılıqlı münasibətlərinin bütün cəhətlərinə dinamik analizlə nəzər salır, tədqiqat sferasında epitet, təşbeh, metafora, metonimiya, mübaliğə, litota və antiteza da ehtiva etməklə fikir və mülahizələrinin əhatə miqyasında özünün dərin analitik təfəkkürünü büruzə verir. "Koroğlu"nun canlı bədii dil ənənələri üzərində yüksəlməsi, xalq danışıq-ünsiyyət dilinə maksimum yaxınlıq keyfiyyətlərindən ətraflı söz açılır, onun xarakterik dil ünsürlərinə diqqət yönəldilir. "Koroğlu" şeir dilinin məişətlə, canlı ünsiyyətlə bağlı sözlərlə təchiz olmasının, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyinin, müxtəlif üslubi fiqurların kəmiyyət və keyfiyyət üstünlüklərindən gərəqliyi daha təbii göstərmək ehtiyacından doğduğu inandırıcı məntiqə əsaslandırılır, ciddi nəzəri fikir yürüdü. Yeri gəlmişkən, xüsusi qeyd edilməyə layıqdır ki, müəllif şeirlərin dil kamilliyindən danışıq məsələni geniş plan-da götürür, problemin elmi fonunu genişləndirir, poetik lingvistikanın mühüm cəhətlərinə, estetik kateqoriyalara böyük əhəmiyyət verir.

Ə.Tanrıverdi "Koroğlu" şeirinin poetika və estetikası haqqında danışıq bədii gözəllikləri şərtləndirən əsas kənonları müxtəlif paradigmalardan çərçivəsində modalləşdirir, estetik kateqoriya sxemində daxil olan əsas komponentləri qruplaşdıraraq onları lingvopoetik plan-da həll edir, onların mənalı poetik mündəricəli tələflərini daha qabarıq təqdim edir. "Koroğlu" eposunun ümumi və bütöv mənzərəsi fonunda onun nəzm hissəsinin incə detalları daxili şaxələrlə araşdırmaqla və beləliklə də, onun üslubi orijinalılıqlarını üzə çıxarmaqla müəllif belə bir fikri təlqin edir ki, bu, onun tədqiqat üsuluna xas olan keyfiyyətdir. "Koroğlu" şeirinin dil-üslub məsələləri alim əsərində analitik filoloji təfəkkürlə, ədəbi tənqidin, poetik dilçiliyin estetik meyarları ilə, poetik zövqün müasir səviyyəsi ilə qələmə alınmışdır ki, bu da onun yaradıcılıq diapozonu haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Ə.Tanrıverdi "Koroğlu" şeirinin dil sənətkarlığı problemlərini, üslubi meyar və özəlliklərinin müttəxəssis təhlilinə cəlb etməklə dəyərli elmi mülahizələr, səmərəli tövsiyələr irəli sürür, spesifik arqumentlərə istinadən "Koroğlu" şeirlərini bədii düşüncəminin ifadəsi tarixində "Koroğlu" aksenti kimi dəyərləndirir, hissi-emosional və əqli-intellektual keyfiyyətlərində Azərbaycan dili faktorunu qabarıqlaşdırır.

"Koroğlu"nun şeir dili kitabının uğurlu çıxmasının bir səbəbini də Ə.Tanrıverdinin öz üslubunun canlılığı və əlvanlığında, eposun nəzm dilinin lingvistik əlamətlərinin çoxcəhətli tələfləri və üslubi meyllərinin geniş bədii-estetik kontekstə alıb mənalandırmaq vərdişinin kamilliyində axtarmaq lazımdır.

Məhərrəm Hüseynov,
filologiya üzrə elmlər doktoru